

“BOSANSKI TEMELJ I ISLAMSKA DUHOVNOST” DŽEMALUDINA LATIĆA

Zilhad KLJUČANIN

Džemaludin Latić (1957.) u nevelikom svome pjesničkom opusu (zapravo tri knjige) najpunije je u novijoj bosanskoj poeziji (1945.-2000.) od svih naših pjesnika u umjetničko tkivo fundirao islamsku osjećajnost i doživljajnost svijeta. U njegovom pjesništvu ne mogu se više raspoznati svekolike (umjetničke i životne) dileme bošnjačkih pjesnika, nastale kao rezultat društvene, komunističke, zbilje - Latić kao da se pojavio “potpuno netaknut” iz bogatog duhovnog humusa jedne tradicije, nezainteresiran za sve zablude i “raskršća” na njenom putu, uronjen u samu njenu srčiku. Pojava prve njegove knjige - *Mejtaš i vodica* (1980.) - može se, danas, označiti prijelomnim umjetničkim događajem u bosanskoj poeziji s kraja ovoga vijeka. Do druge knjige - *Dome Davudov* (1989.) - čekalo se skoro deceniju (u čijoj je trećini Latić proveo u zatvoru, nakon montiranog procesa “islamskim fundamentalistima”).

Široka je rasprostranjenost islamskih (pa i sinkretističkih) elemenata u Latićevoj poeziji (i njenu analizu, posigurno, ne možemo iscrpsti jednim ovakvim tekstom).

Prvi element je utjecaj Kur’ana, jer je, čini mi se, najuočljiviji, kako u vanjskoj, citatnoj, signalizaciji, tako i u “formi sadržaja” cjelokupne Latićeve poezije. Pjesnik će, primjerice, kao moto uzeti nekoliko ajeta iz Kur’ana za knjigu *Dome Davudov*, koji će funkcionalno usmjeravati cijelu motiviku knjige, pa i jedan životno-poetski stav:

... i sjeti se roba Našeg Dâvûda
Mi smo brda potčinili da zajedno s njime kliču Bogu
prije nego što Sunce zađe i poslije pošto grane a i ptice okupljene.

(Kur’an, Sâd. 17-19)

Davud (David) je već civilizacijski simbol otpornosti, ustrajne borbe i pobjede dobra nad zlom. U islamskoj eshatologiji, povrh, Davud je jedan od vjerovjesnika, kome je Allah, dž.š., potčinio ptice i planine da skupa s njim veličaju Boga. Ta dva principa su povezana: prvi - koji se može označiti jednim od principa povijesti i čovječanstva - neophodan je drugom - koji je temeljni princip vjere o sveprisutnosti Boga; i obr-

nuto. To je ujedno, po Latiću, i svrha poezije: da ukazuje na čovjekovu ustrajnu životnu borbu, kroz svezretno prisuće Božije.

Drugi način transponiranja kur'anskog teksta koji Latić rabi je onaj u kojemu se kao "supstancija sadržaja" za pjesmu uzima određena kur'anska sura (odlomak iz Kur'ana). Motivski pokretač pritom je kur'anski lik, najčešće neki od Božijih poslanika, koji je sâm po sebi već simbol za upojedinjeno ljudsko duhovno stanje ili historijsku situaciju. Takvi su kod Latića Zekeriyya, a.s., i Jākūb, a.s., Zekeriyya (bibl. Zaharija) može simbolizirati ostvarenje Božije milosti i u nemogućim ljudskim stanjima (Zekeriyya, mada u poodmakloj dobi i sa ženom nerotkinjom, moli Allaha, dž.š., da mu podari sina - što mu On uslišava.). Latić ne samo da naznačava "supstanciju sadržaja" iz koje gradi pjesmu (Kur'an, sura XIX, ajeti 1-11) nego i cijelu pjesmu imenuje *Zekeriyya*, uvjeren da će taj pojam motivski i sadržajno konstruirati cijelu pjesmu:

(Zekeriyya

Kur'an, XIX: 1-11

*Tu, gdje iz smrti besmrt raste,
nu! - slap života slijeva se:
stablo, što truhne, vječnost kuša.*

*Osim Vatre, što spaja nas,
i koraka kad brižno tapaš,
ja čujem i onaj Ruha šapat:
(Hu! Hu! plaminja duša!)*

čovjek je zehra-zrno-stablo-klas.)

Pjesma *Yākūb*, pak, temelji se na jednom od najljepših kazivanja u Kur'anu, o ocu Jakubu (bibl. Jakovu) i sinu Jusufu (bibl. Josipu). Mada je naslovljena Jakubom, pjesma je, ustvari, više motivirana Jusufom, kao simbolom svekolike nevinosti (taj simbol, u mnogim njegovim varijantama, koristit će se često i u evropskoj i u orijentalnoj umjetnosti).

Sličnog su ishodišta i dva Latićeva *Mir'ādža*, prvi *Putovanje Idrisa - 'aleyhi's-selām - iz zemnog u besmrti život i ponovni povratak na Dunyā*, i drugi *Mi'rādž poslanika Muhammeda - 'aleyhi's-selām - krune svega stvorenoga*. Miradž je "uzlaženje",

putovanje do najviših skala duhovnosti, tj. Boga. Najčešće se koristi uz poslanika Muhammeda, koji je imao miradž do "Allahovog prijestolja u sedmom nebu". No, "Poslanikov uzlaz je kasnije poslužio kao model za opis putovanja duša umrlih od prijestolja božanskog suca; za sufije je to, pak, bio simbol izdizanja duše iz okova tjelesnosti do visine mističkog znanja..."¹ Motiv miradža u nas su koristili mnogi stariji pjesnici, poglavito autori mnogobrojnih mevluda (Gašević, Dizdarević, Bašagić, Resulović, i dr.) Latićev *Prvi mi'rādž* prvi je, koliko je ovome autoru poznato, koji je motiviran miradžom poslanika Idrisa (bibl. Henoka). Taj poduži lirski spjev bazira se na vjerovanju da je poslanik Idris "vjerom prenesen tako da nije vidio smrt". Pjesniku će taj miradž poslužiti da se zapita nad životnim i smrtnim tajnama:

“...Zar smo se tol’ko tovarili grijehom
 Il su smrtne muke spram časti svete?
 Upitani zna kolik taj što pita!
 Zemlja je, Učeni, tajnama prekrita!
 Svaka vrsta štije tajne one sfere
 Narav božanska dokle joj se stere!”

Miradž poslanika Muhammeda... ima predložak u *Mi’radžiji* Ala-udina Sabita Užičanina (1650.-1712.). Ne bez razloga. Ovaj je, naime, opis Miradža posigurno poetski najkristaliziraniji od svih miradža u nas; Užičanin se približio sufijском iskustvu doživljaja Božanskog. I Latićev *Miradž* je u tom htijenju: kroz poetski tekst - posve moderne fakture - dostići zrnca mističkog iskustva.

Mnoge druge Latićeve pjesme naslanjaju se na bogatu tradiciju divanskog pjesništva, pa i svekolikog sufijского pjevanja. Pritom pjesnika neskriveno zanima specifičan lirizam bosanskog divanskog pjesništva, lirizam koji počiva na nadahnuću, i koji ne skriva oduševljenje. Latićeva, primjerice, pjesma *S Trebevića*, ugledajući se na bosanske starije pjesnike (Guraniju, Sirriju, ili Mezakiju), iskazuje zanos gradom Sarajevom, “gradom svih uzdaha”. (U pjesmi *Mladice sa Semerkandske šeftelije* Latić će neskriveno ukazati na svoga predšasnika s kraja 18. i početka 19. vijeka Abdurrahmana Sirriju.) Ta poezija se ne libi pokazati krajnju, pa i najintimniju, osjećajnost, ne usteže se oduševiti, “uzdahnuti” - posredno razarajući skoro kanonizirani tok bosanske poezije koja ishodište nalazi u pesimizirajućem egzistencijalizmu. Uz Abdulaha Sidrana i Hadžema Hajdarevića, krajem ovoga stoljeća, Latić će cijeloj jednoj plejadi mladih bosanskih pjesnika pokazati **legitimnost osobnog osjećaja**. Jedan od puteva dolaska do istinske osjećajnosti svakako je onaj sufijский. Sufizam i jeste “čista osjećajnost”, usmjerena na svekoliko postojanje, prožeta kroz Jednog i Jedinog, Boga. Kod Latića lepeza sufijской optike svijeta široka je. U jednom vidu samim tematiziranjem mistično-sufijского kani ukazati na njegove vrijednosti kojih se suvremeni čovjek lišio zarad svakodnevnih trivijalnosti. Takva je pjesma *Mistici*, koja u signalističkom maniru ukazuje na punoću

mističnog iskustva, njegovu zaokruženost u Vječnosti i beskraju. *Razgovor u Vasioni*, pak, je sufijский dijalog o dobru i zlu, potpuno izvan naših današnjih maksima, a, opet, posve mudar i tačan u imanenciji sufijского doživljavanja svijeta. A *Mjesečeva mijena* pjesma je o simbolici mjeseca, prelomljena kroz vizuru svijeta određenog Božijim prisućem, gdje sve i postoji zahvaljujući Njemu, poput Mjeseca koji “Na putu gubi što je imao / Sem svjetla - jer mu ga Drugi dao - / Pa dođe ko palme grana svijen...”

Jedan od vidova ispoljavanja sufijского iskustva je preko ljubavne poezije. Srce je temeljno mjesto i sufizma i ljubavi. U njemu se stjeću spoznaje o Božijem sveprisuću, a jedno od očitovanja sveprisuća je i ljubav. Ta, sufijская, ljubav nikad nije samo ona između dva ljudska bića (mada joj osnovni motiv može biti takva vrst ljubavi) nego je uvijek u jedinstvu sa Univerzumom. Latićeva pjesma *Nevjestina noć* anticipira upravo takvo viđenje ljubavi. Pozivajući se na “čitanje Rūmija” (jedinstvenog “princa versa”) *Nevjestina noć* senzualizacijom prostora oslikava duhovno stanje lirskog, imenovanog, subjekta (nevjeste), tako da se u prividnoj njegovoj odsutnosti pokazuje sva njegova punoća i - sveprisutnost:

*Kako dan odmiče
 maslačci sklapaju svoje žute oči.*

*Uskoro će lotos Mjeseca
 izbuditi maslačke po bari noći.*

*Pade mrak. Ali to zapravo ništa nije palo
 To je samo u dōliji sunčevlja nestalo.*

Postoje, nadalje, kod Latića čitavi ciklusi pjesama ljubavno-sufijского nadahnuća. Takav je ciklus *Sâl*, “cvijet za kosu” pjesnikovoj ženi. Pa pjesme: *Ko si ti?*, *Predvečerje*, *Onaj ko je otišao s kišama*, *Sindibadovo putovanje*, *Češljaš se*, *Naloži vatru...* Potom i cijeli jedan ciklus imenovan *Školjka*, zbirka poetskih medaljona, katrena, sa motivskim rasponom od smrti, preko svekolike prolaznosti do, opet, ljubavi:

Demiri su zaklonili Tvoje lijepo lice!

*O Tebi mi pričaju, ja znam da sve lažu:
Tvoje lice ne mogu ničim da prikažu!
Al mom srcu solufi o Tebi sve kažu!
(Solufi)*

“Karakteristike divanske poezije... dale bi razloga da se zaključi kako je ona svojom tematikom i svojim iskazom daleko od života. Na izvjestan način može se to reći za čisto sufijsku poeziju, mada ni prave tesavvufske teme, već po svojoj univerzalnosti i transhistoričnosti, nisu potpuno otrgnute od svakodnevnice.”² Takav jedan tok divanskog pjesništva je onaj koji bi se mogao nazvati pjesme o gradovima. U bosanskoj tradiciji divanskog pjevanja veoma bogat, a prisutan, “kao ponornica”, i u poeziji XX stoljeća. Uz Abdulaha Sidrana, Latić je svakako izrazit predstavnik toga toka krajem ovoga vijeka. Njegovo motivsko zanimanje je grad Sarajevo; kao u pjesmama: *S Trebevića, Behar u Sarajevu, Vaj-haluna, šehar-Sarajevo, Jedan pogled na Sarajevo 1986.*, i dr. Pritom su primjetne dvije faze Latićeve pjesničke opservacije Sarajeva. U prvoj se iskazuje oduševljenje Gradom, “Gradom nad gradovima”, “Gradom svih uzdaha”, čiju stamenost i mijene pjesnik poredi sa ljudskim životima, kojim mjeri i svoju ljudskost. U drugoj fazi, Latić se, također, samjerava sa gradom. Ali, sada je to samjeravanje već “zatvorsko”. Pjesnik se obraća gradu prije odlaska u zatvor (*Vaj-haluna, šehar-Sarajevo*) ili kad se vraća iz zatvora (*Jedan pogled na Sarajevo 1986.*). Grad je i dalje onaj “svih uzdaha”, ali uzdasi više nisu samo uzdasi ponoće i oduševljenja nego i patnje i nepravde, jer “izgoniš onog ko te grlio”, jer “kome se gizdaš / kad su prognani oni / bez kojih je tvoja ljepota / zora bez pijetlova?”

Drugi tok divanskog pjesništva koji opijeva “konkretiziranu Ljepotu” sadržan je u žanru tariha. Latić ima cijeli ciklus pjesama koji je imenovao *Lica i tarihi*. Podrazumijeva se da moderni pjesnik ne može pisati u strogoj formi tariha (koja traži i korištenje arapskog slova, zbog njegove brojčane vrijednosti). Suvremeni pjesnik može kao predtekst imati određene, posve konkretne, tarihe, ponad kojih reflektira njegova poetska misao. Ili, s druge strane, imati intenciju iskazati samo osnovni smisao svakoga tariha - obilježavanje (spomenika, građevine, nadgrobnog nišana, historijskog

dogadaja). Latić najčešće koristi prvi vid odnosa prema tarihu: “supstancija sadržaja” njegove pjesme je konkretan natpis na nišanu, oko koje pjesnik tvori svoj, mimetički, tarih. Takve su pjesme: *U haziranu preseli, Natpis na Nefisinom nišanu, Iz Soukbumara, Iz bašče*. Sličnog profila su Latićeve pjesme o grobljima (grebljima): *Alifakovac, Harf, April, Sjećanje, Novi grob...* Te pjesme su u osnovi meditativne, zagledane iza svakodnevnog iskustva, u prostor onostranog i zaumnog. (Drukčija je pjesma *Novi grob*, kojom pjesnik, opet u signalističkoj formi, ironizira “moderne”, idolopokloničke, običaje kod bosanskih muslimana: vijenci, cvijeće, trake, i sl.). A veoma uspjela je pjesma *Tabut*, jedna od najjezrovitijih pjesama sa motivom dženaze u našoj poeziji:

(sàlla)

*Tabut je samar, a mi smo jahači.
Čefini su ruho, a mi nagizdači.
Sve na svijetu pije času smrtne vode;
kabur je koliba, svi ka njojzi hode.*

“Praznici su česta tema divanskih pjesnika, a posebno opisuju Bajram i ramazan. To su svetkovine duha u muslimanskoj tradiciji...”³ Začudo, kod Latića nemamo mnogo pjesama koje direktno motiviraju jedan od ovih vjerskih blagdana. Samo, zapravo, jedna pjesma - *Bajram dođe* - takvoga je profila. No, i ona je iz Latićeve “faze ilahija i kasida”. Naime, početkom devedestih godina, nakon što je “popustio komunistički mraz: najednom su, iz humusa, šiknule zapretane / zabranjene mladice snažne Umjetnosti koja se vratila svojoj prirodi: čežnji za višim svijetom, za Bogom”⁴. Latić je utemeljitelj ponovnog vraćanja ilahija i kasida u duhovni život bosanskih muslimana. “Pišem ih po diktatu vlastitog pjesničkog osjećaja, ne po diktatu književnog trenda. Pišem ih u vrijeme postmoderne - koja se okrenula historijskom inventaru umjetničkih oblika. Nijedan oblik nije, i ne može biti, prevaziđen - ukoliko postoji njegova saobraznost sa sadržajem i ukoliko je izveden snagom nepatvorenog nadahnuća. Zašto bi to, u bošnjačkoj književnosti, bile ilahije i kaside - najtrajnjiji oblici, arhetipovi naše duše / umjetnosti?”⁵ S jedne strane, dakle, ilahije i kaside su nužan nastavak pjesnikovog poetskog zanimanja za

sufijskim iskustvom (makar u dobi postmoderne!). A, s druge strane, takvo angažiranje je nužno tražilo adekvatnog recipijenta, i on je nađen u “širokoj duši bosanskoj”. Stoga ove Latićeve pjesme podrazumijevaju izvedbu, muzičko-pjevnu, koja, danas već, graniči sa - estradom. To ne kažemo nikako u pejorativnom smislu, više u nastojanju nek-njiževnog produžetka literarnog djela: pojedine literarne forme su oduvijek težile da imaju multi-medijalnu recepciju. Ako ta težnja ima bogatu tradiciju, tim bolje! Latić, ustvari, svojim angažiranjem i želi revalorizirati tradiciju duhovnog pjevanja. Stoga i njegovo ukazivanje na turskog pjesnika Yunusa Emrea, najvećeg pjesnika ilahija i kasida svih vremena, koji “ustvari, nije pisao, on je, u zanosu,... ječio i odmah u kajde (s)kalufio oko hiljadu ilahija i kasida”⁶. U tom nastojanju Latić je otišao toliko da danas mnogi slušači ilahija i kasida ne raspoznaju da li ih je “ukajdio” Latić ili Emre!

(Junus iz Nejneve

*Kada puna lađa stane
nasred mora i holuje,
kad udare sa svih strana
mog života hladne struje,*

Refren: *jedno Ime ja spomenem -
zakovanu je pokrene!
Kad upadnem u duljine,
Ti mi šalješ Svoga huta,
kad pomislim da se gubim,
da sam samac bačen, sputan,
zovem Tebe u samoći:
O, Svjetlosti, dođi, dođi!*

*Na obali, pred Nejnevom,
u hladu, pokriven lišćem,
glavu dižem, Sunce gledam
i od Vječno Živog išćem:*

*Mene i l'jepu Nejnevu
ne izručuj Svome gnjevu!
(Da Te nisam zamolio,
svoj grad ne bih ni vidio!)*

*(Da Te nisam zamolio,
u tmini bih vječno bio...)*

Naposljetku, kod Latića ima skup pjesama koje snažno odišu bosanskim sinkretizmom. (Doduše, samo u *Mejtašu i vodici*, ali i u knjizi pjesama za djecu *Srebrena česma*.) Tu, prije svega, mislim na pjesme: *Autoportret*, *Mejtaš i vodica*, *Mašeta*, *Vranja stina*, *Harf*, *Dva kralja*, *Čarobna kola*, *Džemre*, *Srebrena česma*, *Trešnja*... A skoro programatska (za jedan sloj cjelokupnog Latićevog pjesništva) je pjesma *Autoportret*:

*“Zemja zemju jubi. Zemja zemju jubi.
Dojde zla druga, pa je pojubi.
Dojde dobrâ, pa je odjubi.
Hej, Marija, zove te kadija,
na ražani kolač
pod glogov pokrivač!
Veledalin amin!” (...)*

Pjesma, dakle, počiva na bajalici, koju, kako kaže pjesnik, “treba nadušak proučiti nad zmijskom travom kojom ćemo pomazati ranu gdje nas je dušmanka pecila”. Osim staroslavenskog kulta kućne zmije, koji je kod bosanskih muslimana i danas veoma prisutan, Latić poseže za bajalicom, kao usmeno-literarnim oblikom u kojemu se sinkretizira staroslavenska magija sa islamskim “obrednim” postupcima: riječi koje se izgovaraju za ozdravljenje su na maternjem jeziku (ikavici), a *uče se* (kao što se u molitvi *uči*). “...Dinamiku zavičajnih izvora i motiva pjesnik je... dodatno osnažio bosanskim šćakavsko-ikavskim idiomom. Pučka ikavica nudi se kao pouzdanija odjeća pjesničke riječi. U njoj se islamska i narodskopaganska tradicija najlakše prepoznaju i simbolički nadopunjuju.”⁷ Snažan sinkretizam imamo i u pjesmi *Čarobna kola*, koja je oslonjena na svetkovanje Jujrevdana (Erdeleza). Kod bosanskih muslimana taj blagdan ima dvojako ishodište: prethrišćansko (staroslavensko) i orijentalno-tursko. “Među bosanskim Muslimanima postojala je i svijest da je proslavljanje Jurjeva, Aliduna itd. naslijeđeno od njihovih predislamskih predaka... Sv. Juraj i Ilija važili su uostalom kao zaštitnici Bosne...”⁸ A, s druge strane, Osmanlije su u Bosnu donijele i svetkovanje Erdeleza, kao blagdana buđenja prirode, vegetacije, života u svim svojim oblicima (Taj blagdan je, ustvari, općevjekaški, i skoro da

nema naroda koji ga ne slavi - uvijek u atribuiranju *zelenog Jure* - kao proljetni blagdan.). Istog, sinkretističkog, porijekla su motivi i u drugim Latićevim pjesmama. Tu su vile i vještice, pa “duh vode”, ili kult trešnje. “Taj bosanski temelj Latićeve poezije nalazimo u uspješnim interpolacijama gnoma i motiva koji predstavljaju sami sukus narodne predaje i mudrosti.”⁹

(Džemre

Udari džemre u zrak!

*Krupan pada snijeg, rašireni su na nebu
zvekiru.*

*Otkravi ledenice. Ispod njeg busen do podne
proviri.*

*Slap na koritu već je mlak
i cvile stare okapnice.*

Udari džemre u vodu!

*Uze joj žest. Uz potok biseri se rune,
a dojke po njivi skočile. Ohlabavile su
sjeverčeve strune,
od duba dalje ne odu,
konjsku su žicu smočile.*

I udari džemre u tle!

*Toplina krzno zemlje grije,
probudi korijenje. Kô zub, svukud nova klica bije.
Živnu i mravi i hrčci i puzavice sve
uza zijev i mrmorenje.)*

Na koncu, možda je bespotrebno upitati: gdje će se staniti buduća “magnetna igla” poezije Džemaludina Latića? U reverziji narodnosno-islamskoj motivici, u sufijskom daljnjem duhovnom istraživanju, u ilahijsko-estradnom angažiranju? Bilo gdje - ona će biti “povlačena iz Jednog središta”: iz Božijeg!

m

Bilješke

¹ Nerkez Smailagić: *Leksikon islama*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1990., str. 416.

² Lamija Hadžiosmanović/ Emina Memija: *Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima*, “Preporod”, Sarajevo, 1995., str. 23. (Edicija: Bošnjačka književnost u 100 knjiga)

³ Ibidem, str. 25.

⁴ Džemaludin Latić: *Zašto pišem ilahije i kaside*, “Behar”, VII/1998., 39, 23.

⁵ Ibidem, str. 24.

⁶ Ibidem, str. 23.

⁷ Hadžem Hajdarević: *Pjesništvo Džemaludina Latića kao čin autorskog “otkrivanja” a ne kao čin “stvaranja” unutar svijeta umjetnosti*, “Mak”, V/1998., 24, 14.

⁸ Muhamed Hadžijahić: *Predislamski elementi u kulturi Bosanskih Muslimana*, “Fakultet političkih nauka”, Sarajevo, 1973., str. 51-53. (skripta, u strojopisu)

⁹ Alija Pirić: *Bosanski temelj i islamska duhovnost*, predgovor: Džemaludin Latić, *Srebrena česma*, “Ljiljan”, Sarajevo, 1996. (treće, dopunjeno, izdanje)